

1.Giriş

Geleneksel dış ticaret teorisinde dış ticaretteki genişlemenin kişi başına düşen geliri artıracığı ve verimlilik artışı sağlayarak dinamik yapısal değişme için fırsat temin edeceği ifade edilmektedir. Bu tarz teori 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiren İngiltere'nin ekonomik tarihine uygulanmaktadır. Bazı yazarlar dış ticaretteki genişlemenin İngiltere'nin yapısal değişiminin nedeni, bazıları da sonucu olduğunu iddia etmektedir. Her ne kadar dış ticaret ile yapısal değişme arasında kuvvetli bir bağ olduğunu varsaysak bile, hangisinin neden hangisinin sonuç olduğu konusunda belirsizlik devam etmektedir. Bu makalenin amacı sanayi devrimi literatüründe sıkça tartışılan bu konuyu farklı görüşler ve dayandıkları varsayımlar altında incelemektir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde Sanayi Devrimi ile ilgili kısa bir açıklamadan sonra, üçüncü bölümünde ekonomik kalkınma ve yapısal değişim üzerine bazı teorik bilgiler verilmiştir. Dördüncü ve beşinci bölümlerde daha sonraki bölümde öne sürülen görüşler için teorik bir çerçeve oluşturmak amacıyla tarım ve dış ticaretin kalkınma üzerine etkileri ile ilgili konulara değinilmiştir. Altıncı bölümde ise sanayi devrimi boyunca İngiltere'nin yapısal değişmesi üzerinde ticaretin asıl belirleyici faktör olduğunu savunan görüşler yanında bu gelişmeyi farklı faktörlere bağlayan görüşlere de yer verilmiştir. Sonuç kısmında ise genel bir sentez yapılmıştır.

2. Teknolojik Değişme ve Üretim Artışı

1750-1870 döneminde gerçekleşen Sanayi Devrimi dar anlamda imalat yöntemlerindeki değişimleri ifade eder. Sanayi Devrimi öncesi genelde küçük ölçekli ev tarzı üretim yaygındı, sermaye işgücüne kıyasla önemli değildi ve teknolojik ilerlemeler çok yavaştı. Sanayi devrimi sermayenin önemini artırdı ve bu nedenle teknolojik değişme esasta sermaye mallarının özelliklerinde değişme oldu. Sanayi Devrimi ile üretim bir yandan emek ve basit aletler yerine emek ve güçle çalışan makinelerle (buhar makinesi, dokuma tezgahı, torna tezgahı gibi) yapılmaya başlanırken diğer yandan üretim ev ortamından fabrika ortamına kaydı. Dolayısıyla pahalı ve yavaş üretim tarzı yerini daha ucuz (etkin) ve daha hızlı üretim tarzına bıraktı. Geniş anlamda Sanayi Devrimi, makinenin insanlık üzerindeki etkisine işaret eder. Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan fabrika tarzı üretim; imalat ve ulaşımda buhar gücünün kullanılması gibi tüm değişimler önemli ölçüde yaşam şeklini değiştirmiştir (Gordon, 1990: 265).

Sanayi Devrimi'nden itibaren teknolojik değişme, esas itibariyle sermaye yoğun yöntemlerde değişme anlamında kullanılmaktadır. Bu değişimin eşliğinde maliyetler düşmekte, verimlilik yükselmekte, kârlar artmakta ve sermaye birikimi hızlanmaktadır. Sermaye yoğun teknolojinin yayılmasıyla firmaların yatırım ihtiyaçları ve faaliyet ölçekleri artmıştır. Şirketlerin aynı üretim teknolojisine

* Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

serbestçe ulaşabilmeleri giderek daha az rekabetçi olmalarına neden olmaktadır. Belirli malların üretiminde teknolojik bir yenilik elde eden firmalar, bu yenilikleri kullanarak piyasada rakipleri karşısında üstünlük elde eder. Bu durum şirketleri mevcut malların geliştirilmesi veya yeni ürün arayışlarına itmekte, özellikle büyük şirketlerin gelirlerinin önemli bir kısmını araştırma ve geliştirmeye ayrılmasına neden olmaktadır (Ellsworth ve Leith, 1984 120-121). Yeni ürün yaratılması (yeni bir üretim fonksiyonunun oluşturulması) veya mevcut olanın geliştirilmesi ile üretim ve istihdam da değişmekte, kalkınma hızlanmaktadır. Bu nedenle içsel büyüme ve evrimci iktisat teorilerinde teknolojik değişme ile kalkınma arasında bir bağ kurulmaktadır. Schumter'e göre teknolojik gelişme ekonomik büyümenin motorudur.

3.Ekonomik Kalkınma ve Yapısal Değişim

Ekonomik büyüme kişi başına düşen ulusal gelirin artışını ifade eder. Kalkınma ise hem ekonomik büyüme ve hem de yapısal değişimi ihtiva eder. Ekonomik kalkınma uzun bir zaman sürecinde bir ülkenin bireylerinin ekonomik refahında artış olduğu zaman ortaya çıkar. Ekonomik kalkınma, esas itibariyle kişi başına düşen GSMH da artış yanında üretim faktörlerinin etkinlik ve miktarlarının değişmesi, sanayi kesiminin milli gelir içindeki payının, sağlık koşullarının, okuma-yazma ve ortalama yaşam süresinin artması gibi göstergelerle ölçülebilir.

İktisatta yapı ve yapısal değişim kavramlarının bir çok kullanımı vardır. Ekonomik kalkınmada yapı kavramı genellikle ekonomide üretim ve faktör kullanımı şeklinde sektörlerin nisbi önemine atıfta bulunurken (Syrquin, 1989: 206) yapısal değişim sektörel değişimleri ifade eder.

Sektörel Değişme	Tarım Sektörü (Primary sector)	İmalat Sektörü (Secondary sector)	Hizmet Sektörü (Tertiary)
İşgücünün dağılımındaki değişme	Tarımsal işgücü	Tarımdışı işgücü	
Yerleşim yerindeki değişme	Kırsal alan	Şehirleşme	
Demografik değişme		-Nüfus artışı -Okuma-yazma oranındaki artış -Ölüm oranındaki azalış	

Kalkınmanın ilk başlarında ihracat, istihdam ve üretim içinde tarımın payı yüksek iken, bu oranlar giderek azalmakta, imalat sanayiinin payı ise giderek artmaktadır. Sermaye ve işgücü daha yüksek getiri dolayısıyla tarımdan sanayiye ve daha sonrada hizmet sektörüne kaymaktadır. Kalkınma sürecinin başında, yeni teknoloji, buluş ve teşvik yanında tarımsal altyapı yatırımlarındaki artış dolayısıyla tarımda kişi başına verimlilik artışı bir fazlalık yaratacaktır. Bu fazlalık ve tarım sektörünün artık gerek duymadığı işgücü verimli yatırımlar için sanayi sektörüne gidecektir. Tarımsal fazla artı elde edilen kârların yeniden yatırılmasıyla sanayi büyümeye başlar. Sanayileşme bu nedenle yukarıda belirtilen yapısal değişimin merkezindedir. Sanayi üretiminden kaynaklanan bazı dinamik faydalar vardır: Daha fazla eğitilmiş işgücü, daha fazla buluş, yaygın teknolojik bilgi, daha yüksek ve istikrarlı ihraç fiyatları ve kişi başına daha yüksek gelir. Ulusal gelir artarken

tasarruf ve fiziki yatırımlar yanında araştırma-geliştirme harcamaları da artacaktır. Bir ülkenin üretken kapasitesi artarken ihracat ve ithalat piyasaları da genişleyecektir. Tarımsal büyüme, yeni teknoloji, buluş, piyasaların genişlemesine, verimlilik, tüketim, ithal ve ihraç hacminde artışa yol açarak sonuçta genel bir büyümeyle sonuçlanacaktır.

Lewis'e göre sanayi ve tarımsal devrimler daima birliktedir ve tarım kesimi durgun olan ekonomilerin sanayileşmesi güçtür. Tarımsal ve endüstriyel büyüme arasında enazından piyasaya yönelik ekonomilerde güçlü bir bağ vardır. Lewis büyümenin motoru olarak teknolojik değişmeyi görmekte, uluslararası ticareti ise bu değişimin yakıtı değil sadece yağ olarak tanımlamaktadır (Timmer, 1989: 276).

Birçok yazar yapısal değişmeyi modern ekonomik büyümenin merkezinde görmektedir. Kuznetz için, ekonomik ve sosyal organizasyonlarda ve davranışlarda gerekli olan bazı yapısal değişmeler olmadan modern ekonomik büyüme imkansızdır. Kuznets büyümenin en önemli özelliklerini, kişi başına düşen üretimde ve özellikle işgücü verimliliği olmak üzere toplam faktör verimliliğinde hızlı artış ve ekonominin hızlı yapısal değişimi olarak sıralamaktadır (Stern, 1989: 613). Chenery ekonomik kalkınmayı, bir ekonominin yapısında büyümeyi sürdürmek için gerekli olan yaygın teknolojik bilgi, ithalat ve ihracat piyasalarının genişlemesi, sermaye birikiminin, eğitim düzeyinin artması gibi birbirleriyle ilişkili değişimler bütünü olarak görür (Syrquin, 1989: 208).

Yapısal değişim sürecinde birincil piyasalardan (genellikle tarım) sanayi ve hizmet piyasalarına kayarken, katma değerde, işgücü ve sermayenin bileşiminde de önemli değişimler vardır (Syrquin, 1989: 230).

$$Y = (C + I + G) + (E - M) = D + T \quad (1)$$

Toplam ulusal üretimi gösteren birinci eşitlikteki kısaltmalar aşağıdaki gibidir.

$$Y = \text{GSMH} \quad C = \text{Özel tüketim harcamaları} \quad G = \text{Hükümet harcamaları}$$

$$I = \text{yatırım harcamaları} \quad E = \text{ihracat} \quad M = \text{ithalat} \quad D = \text{nihai iç talep}$$

$$T = \text{net ticaret}$$

$$X_i = W_i + D_i + T_i \quad (2)$$

İkinci eşitlik sektör seviyesinde girdi-çıktı hesaplamasını veren denge eşitliğidir.

$$X_i = i. \text{ Sektörün gayrisafi üretimi}$$

$$W_i = i. \text{ Sektörün üretimi için ara talep}$$

İki sektör olduğunu varsayarsak $i=a$ (tarım) ve na (tarımdışı sektörü) göstermektedir.

$$X_i = U_i + V_i \quad (3)$$

$$V_i = u_i X_i \quad (4)$$

U_i = i Sektör tarafından satın alınan ara mallar

V_i = i Sektördeki katma değer, ($u_i = X_i / V_i$)

(V_a = tarım sektöründeki katma değer, V_{na} = tarım dışı sektördeki katma değer)

u_i = i Sektördeki katma değer oranı.

İkinci ve üçüncü eşitlikler, sanayileşmenin talep (ara ve nihai mallar) ve ticaret yapısındaki değişmelerle bağlantılı olarak analiz edilmesi gerektiğini gösterir. Sanayileşmeyi etkileyen talepteki değişmelerin en önemlileri üretim içinde tüketimin oranının azalması ve yatırıma ayrılan kaynakların oranının artmasıdır. Kalkınma sürecinde, ara mal kullanımının GSMH'ya oranı artma eğiliminde iken bileşimi de değişmektedir. Ara mal olarak tarımsal ürünlerin nisbi kullanımı azalırken, bir yandan sanayi ve hizmet sektöründe ara mal kullanımı, diğer yandan imalat sanayinin ticaret içindeki payı artmaktadır.

Tarım ve tarımdışı sektörlerdeki katma değeri topladığımızda toplam üretimi elde ederiz.

$$V = \sum V_i = V_a + V_{na} = Y \quad (5)$$

Toplam üretimin beşinci eşitlikteki tanımından toplam ve sektörel büyüme oranındaki ilişki ortaya konabilir.

$$q_v = \sum \rho_i q_{vi} \quad (6)$$

q_v ve q_{vi} V ve V_i 'nin büyüme oranlarıdır.

$$(q_v = \sum \rho_i q_{vi} = \rho_a q_{va} + \rho_{na} q_{vna})$$

$\rho_i = V_i / V = (u_i X_i) / V = u_i (W_i + D_i + T_i) / V$ sektörel üretim paylarını verir.

$$\rho_a = V_a / V = (u_a X_a) / V = u_a (W_a + D_a + T_a) / V$$

$$\rho_{na} = V_{na} / V = (u_{na} X_{na}) / V = u_{na} (W_{na} + D_{na} + T_{na}) / V$$

Kalkınmanın merkezinde sayılan sanayileşme süreci esas itibariyle sektörel katma değerlerin (V_i) dağılımındaki değişmelerle ilgilidir. Genellikle sanayileşme sürecinde tarımın toplam gelir içerisindeki katma değeri (V_a) azalırken sanayinin katma değeri (V_{na}) artmaktadır. Katma değerdeki azalmayı takiben işgücünün tarımdaki payı da azalır.

4. Tarım ve Kalkınma

Tarımın sanayileşmeye katkısı hakkında geleneksel sanayi devrimi literatüründe birçok görüş vardır. Ekonomik kalkınmada tarımın belli başlı rolleri şöyle sıralanmaktadır:

- Şehir nüfusunu besleme,
- Tarımsal sektörde istihdam edilen işgücünün azaltılması,
- Tasarrufların tarımdan sanayiye aktarılması,
- Gıda malları için dışarıya ödenecek döviz giderlerinde azalma, ve
- Sanayi mallarına piyasa temin etmektir.

Tarımsal dönüşüm süreci aşağıda belirtildiği gibi kabaca dört farklı aşamada tamamlanmaktadır (Timmer, 1989: 280-83):

Kalkınmanın ilk aşamasında, tarım ekonominin en büyük sektörüdür ve yatırılabilir kaynakların önemli bir kısmı tarımdan sağlanır. Yeni teknoloji, yüksek tarımsal fiyatlar ve önemli atyapı yatırımlarıyla tarım oldukça önemli bir sektör konumundadır. Sanayi ve tarım arasında sanayi aleyhine gelir ve işgücü verimliliği açısından önemli bir dengesizlik vardır.

İkinci aşamada, tarımsal yatırımlar nedeniyle bütün olarak büyüme sürecinde önemli rol oynayan sektör tarım sektörüdür. Yaygın teknoloji kullanımı ve teşvikler güçlü bir tarım sektörü yaratmıştır. İkinci aşamada kaynakları tarımdan sanayiye aktaracak kredi ve emek gibi faktör piyasaları gelişmeye başlamıştır.

Şehir ve kırsal alan arasında gelir ve işgücü verimliliğindeki farklılık azalmaktadır. Gelişmiş faktör piyasalarıyla ekonominin tüm kesimleri bütünleşmiştir. Tarımın ekonominin diğer kesimleri ile bağlantısı artarken ticari ve toplam faaliyet seviyesi ve makro fiyatlardaki dalgalanmalara karşı etkilenme derecesi de artmaktadır.

Dördüncü aşamada tarımdaki işgücünün payı oldukça azalmıştır ve gıda fiyatlarındaki azalma ile birlikte nüfusun bütçesinde gıdaya ayrılan pay azalmaktadır. Teknik değişmelerle birlikte tarımsal malların fiyatlarındaki düşme ve buna bağlı tarımsal gelirin azalması kaynakları tarım dışı kesimlere yönlertir. Bu da politik bazı problemlerin oluşmasına neden olur.

Tarım ve tarım-dışı sektörden oluşan böyle bir kapalı dual ekonomide kalkınma problemi ekonominin önemli ölçüde tarımsal fazla oluşturabilmesi ve bu fazlanın önemli bir kısmını tarım dışı kesimdeki yatırımlara aktarabilmesi ile çözülür. Eşanlı olarak tarımdan gelen fazla ve sanayideki kârların yeniden yatırılmasıyla finanse edilen tarım dışı sektör boş kalan işgücünü istihdam edecek ölçüde büyüyebilir. Zamanla heriki sektörde sermaye birikimi ve teknolojik çabalar arasında bir denge kurulduğunda dengeli büyüme oluşur. Dışa açık bir dual ekonomide, yabancı sermaye, teknoloji ve ticaretle ifade edilen bazı fırsatlarla dengeli büyüme şekline daha çabuk ulaşılır (Ranis, 1989: 82-88).

5. Dış Ticaret ve Ekonomik Kalkınma

İktisat teorisinde kalkınma ile dış ticaret arasında bir bağ olduğu fikri klasik iktisatçılara dayanır. 18.yy'ın ikinci yarısı ile 19.yy'ın ilk yarısında eserlerini veren ve liberal görüşün temsilcileri olan Adam Smith, David Ricardo, J.S. Mill gibi klasik iktisatçılar piyasaların dinamik etkilerinden bahsederler. Serbest dış ticaretten sadece bir ülke değil bütün ülkeler faydalanacak, uluslararası ihtisaslaşma ve mübadele ile tüm dünyada refah artacaktır. 19. yy'ın ikinci yarısından itibaren ve 20.yy'ın başında Klasik Okul'un görüşlerine karşı şiddetli eleştiriler yapılmıştır. Özellikle azgelişmiş veya geri kalmış ülkelerin diğer gelişmiş ülkelerin rekabetinden korunmak için serbest dış ticaret teorisinin reddi ve korunma politikalarının savunulması sözkonusu olmuştur.

5.1. Klasik Teori

Klasik iktisatçılarca öne sürülen Geleneksel Ticaret Teorisi'ne göre, kapalı bir ekonomide ülkeler üretim imkanları eğrisinin sınırları içinde üretim ve tüketimde bulunurlar. Ticarete atılmakla ülkeler bu sınırların dışında tüketim imkanı bulup refahlarını artırabilirler.

1776 da Adam Smith "Ulusların Zenginliği" adlı eserinde belirttiği Mutlak üstünlük teorisi ile ticaretin uyardığı işbölümünün modern ekonomik büyümenin altında yatan gerçek olduğunu ifade etmiştir. Ticarete açılmak iki tür değişime yol açar: ölçek ekonomilerinin oluşmasına ve daha önce kullanılmayan kaynakların kullanılmasına. Talebin artması ihtisaslaşmaya, ihtisaslaşmanın artması da ekonominin büyümesine ve verimliliğinin artmasına neden olur. Smith, ticareti "büyümenin motoru" olarak görmektedir. Piyasaların genişlemesi oldukça önemlidir. Piyasalar genişlerken kâr gayesi güden müteşebbislerin tasarruf ve yatırımlarıyla sermaye birikimi artacak, bu da işbölümü ve ihtisaslaşmaya ve bunlarla birlikte daha fazla teknik buluş imkânının oluşmasına neden olacaktır.

1817 de bir başka İngiliz iktisatçısı David Ricardo tarafından açıklanan mukayeseli üstünlük teorisi, yaklaşık ikiyüz yıldır ticaretin sağlayacağı kazançlar üzerine öne sürülen görüşlerin temelini oluşturmaktadır. Normatif bir teori olarak bu teori, ticaretin yokluğunda içerde üretmekle ortaya çıkacak fırsat maliyetinin dünya piyasalarındaki fırsat maliyetinden daha yüksek olduğu bazı mallar olacaktır. Bu nedenle bu ülkeler bu malları ithal etmelidir. Diğer yandan mukayeseli avantaja sahip olduğu malları ise ihraç etmelidir. Eğer her ülke mukayeseli avantaja sahip olduğu malların üretiminde ihtisaslaşırsa dünya üretimi daha fazla olacak, her ülke ticaret yoluyla artan kazançları paylaşacaktır.

Smith ve Ricardo gibi Klasik iktisatçılar açıkça dış ticarete katılmanın kalkınma ve büyüme için kuvvetli bir pozitif güç olacağını ifade etmişlerdir. Diğer yandan genellikle uluslararası ticaretin 19. yy da yeni yerleşim yerlerinde büyümenin motoru olarak faaliyette bulunduğu, fakat 20. yy'ın gelişen ülkeleri için aynı fonksiyonu görmediği konusunda yaygın bir görüş vardır. Nurkse'ye göre ticaret 19. yy boyunca ABD, Kanada, Avusturalya, Yeni Zelanda, Arjantin ve Güney Afrika gibi yeni yerleşim yerleri için büyümenin motoruydu. 19. yy boyunca dünyanın modern sanayi üretiminin çoğu İngiltere'de yoğunlaşmıştı. İngiltere'de nüfus ve sanayi üretimindeki hızlı artış yeni yerleşim yerlerinden hammadde ve gıda talebinde artışa yol açtı. Bu büyüme bilinen hızlandırıcı-çarpan süreciyle yukarıda belirttiğimiz yeni yerleşim yerlerinde ekonominin diğer alanlarına yayıldı. Böylece Nurkse'ye göre ihracat sektörü bu ekonomileri hızlı büyüme ve kalkınma sürecine sevketti. Yani uluslararası ticaret bu ekonomilerde 19. yy boyunca büyümenin motoru olarak işlev görmüştür.

5.2. Klasik Teoriye Yöneltilen Eleştiriler

Nurkse'nin ticaret tezine yaptığı klasik kritikte Irving Kravis, 19. yy boyunca yeni yerleşim yerlerindeki hızlı büyümenin esas itibariyle iç şartlardan kaynaklandığını, ticaretin ise ülkeden ülkeye ve zamandan zamana farklılaşan önemde destekleyici rol oynadığını ifade etmiştir. W. Arthur Lewis ise, geçmişte ticaretin bugünün gelişmiş ülkeleri için endüstriyel büyümenin motoru olarak işlev gördüğünü, ancak bugünün gelişen ülkeleri için büyümenin motoru olarak ticaret yerine teknolojik değişimi görmek gerektiğini belirtmiştir (Riedel, 1984: 56-57). Sanayi üretiminin daha fazla eğitilmiş işgücü, ülkelerin ihracatı için daha istikrarlı fiyatlar, kişi başına daha yüksek gelir gibi bazı dinamik faydaları vardır. Bu nedenle eğer gelişen ülkeler birincil ürünlerde (tarımsal) ihtisaslaşırsa sanayinin ve ticaretin bir çok dinamik faydaları gelişmiş ülkelere akacaktır.

Emmanuel'in eşitsiz dağılım (unequal exchange) fikrine göre, yetersiz sermaye birikimine sahip çevre ülkelerden (azgelişmiş ekonomiler) uluslararası ticaret yoluyla merkez ülkelere (gelişmiş ekonomiler) değer transferi sözkonusudur. Bu nedenle klasik iktisatçılarda ileri sürülen dış ticaretin potansiyel kazanç fikrini reddeder. Çevre ülkelerdeki ithalata olan yüksek gelir elastikiyeti ve merkezdeki şirketlerin monopol gücü ve düşük dünya talebi nedeniyle ticaret hadleri çevre ülkelerinin aleyhinedir. Marx ve Engel esas itibariyle kapitalist öncesi yapılaşmanın yıkılması için dış ticaret ve kolonileşmenin rolünü açıklarlar. Emperyalizm teorisi azgelişmiş ülkelere nüfuz eden yabancı sermayenin dinamik etkilerinden bahseder. Lenin ve Lüksemburg gibi emperyalizm üzerine çalışan bazı Marksist iktisatçılar da yerel burjuvanın zayıf ve bağımlı yapısı, kolonici üretimde mineral ve tarımsal mallarla sınırlı olarak uluslararası işbölümüne gidilmesini göstererek yabancı sermayenin çevre ülkelerdeki şüpheli rolüne işaret ederler (Bardhan, 1989: 58).

Daha sonraki dönemlerde Bağımlılık Okulu (Dependency School) temsilcileri dünya ekonomisine bütünleşmiş azgelişmiş ülkelerde kapitalist gelişmenin uygulanabilirliğini sorgulamışlardır. Bağımlılık yaklaşımını (dependency approach) öne süren bu iktisatçılar, ticaretin merkezde gelişmeye çevrede ise geri kalmışlığa yol açtığını ileri sürerler. Çevredeki azgelişmişlik kapitalist gelişmenin sonucudur. İmalat sanayi, teknoloji ve üretim oranları yönünden merkeze bağımlı oldukları için çevre ülkelerinin kendi başlarına ve sürekli bir büyümeyi sağlamaları mümkün değildir (Evans, 1989: 1277). Bağımlılık yaklaşımı ticaret kötümserliğine, bu da ithal ikamesi politikalara yol açmıştır. Bazı iktisatçılar uluslararası ticaretin ve şimdiki uluslararası para sisteminin fonksiyonlarının, gelişen ülkelerin ticaret hadlerindeki azalma ve ticaret kazançlarındaki aşırı dalgalanma yoluyla gelişmeyi kolaylaştırmak yerine zorlaştırdığını belirtmektedirler. Singer ve Prebich gibi bu iktisatçılar mukayeseli üstünlüklere dayalı geleneksel uluslararası ticaret teorisinin gelişme sürecini geciktirdiği ve gelişmekte olan ülkeler için tamamiyle gerçek dışı olduğunu belirtmektedirler. Yazarlara göre 20. yy da çevre ülkelerine olan talep 19.yy dakinden daha azdır ve ticaret büyümenin motoru değildir. Bu nedenle de sanayileşmenin ithal ikamesi yoluyla yapılmasına taraftardır.

6. İngiltere'deki Sanayi Devrimi Üzerine Farklı Görüşler

18. yy da İngiltere'de pamuk üretiminde yoğunlaşan buluşlar serisi yeni bir üretim tarzının da, fabrika sisteminin, yükselmesine neden oldu. Bu yıllar boyunca, endüstrinin diğer dalları da bu gelişmelerden etkilendi ve tüm bu gelişmeler ekonominin her alanına yansiyarak önemli bir kalkınma sürecini başlattı. Bu buluşlar, bir yanda insan gücünün yerine makinenin ikame edilmesine ve ısıyı güce çeviren makinelerle sınırsız enerji kullanımını insanların hizmetine sunarken, diğer yandan da yeni ve bol miktarda olan hammaddelerin kullanımına imkân sağlamıştır. Tüm bu gelişmeler literatürde sanayi devrimi olarak nitelendirildi ve kişi başına geliri ve işgücünün verimliliğini önemli ölçüde artırdı. Diğer yandan sanayi devrimi hem ülke içinde hem de ülkeler arasında politik güç dengesini, sosyal sınıfları ve iktisadi düşünce yapısını da etkiledi.

İngiltere'nin 18. yy da gerçekleştirdiği sanayi devriminde uluslararası ticaretin önemi nedir? Dış ticaretteki artışla birlikte Sanayi Devrimi sanayi talep eğrisinin dışa doğru kaymasıyla mı başladı? Yoksa arz yönlü değişimlerden mi kaynaklandı? Bu konuda aşağıda belirteceğimiz gibi iktisat literatüründe bir çok farklı görüş bulunmaktadır.

Uluslararası ticaretin İngiltere'nin ekonomik büyümesinde stratejik bir faktör olduğunu savunan yazarların başında Deane ve Cole gelmektedir. Bu yazarlara göre, denizaşırı piyasalar iç talebin baskısı altında etkin olmayan bir şekilde çalışan sanayilere çıkış sağlamıştır. Dış yatırımlar, iç piyasayı cazip bulmayan sermayeye kârlı imkanlar sunmuştur. Özellikle deniz aşırı ticaret İngiliz ekonomisindeki gelişme açısından oldukça önemlidir. Ticari anlaşmalar bireylerin ekonomik görüşlerinde değişimlere neden olmuştur. Geniş denizaşırı piyasalara sahip olma ve nisbi olarak deniz taşımacılığının ucuz olması, ekonomik büyümenin başlangıcında İngiltere'nin ihracat sanayilerinde ölçek ekonomilerinin oluşmasına ve aynı zamanda da gıda ve hammadde ithaline imkân vermiştir (Deane ve Cole: 1969: 82). Amerika, uzakdoğu ve Avrupa'ya ticaret yapan tüccarlar tarafından kazanılan kârlar İngiliz tarım ve sanayisinde finansman kaynağı olmuştur. Uluslararası piyasaların varlığı sanayi sürecinin başlatılmasında oldukça önemlidir ve reel gelirdeki büyüme de bununla bağlantılıdır (Deane ve Cole, 1969: 312).

Tablo 1'den de görüleceği gibi toplam reel üretim endeksi 1700 de 100 iken 1800 de 251'e yükselmiştir. İhracat sanayilerinde üretimin endeks sayısı aynı yıllar itibariyle 100 den 544'e toplam sanayi ve ticarete ise 100 den 387'ye yükselmiştir. Dolayısıyla ihracat sanayileri, sanayi ve ticaretten daha hızlı büyümüştür. Bu nedenle Deane ve Cole'e göre 18. yy'da İngiltere'deki büyüme ihracatın önderlik ettiği bir büyümedir. Toplam üretim serisinden gözleneceği gibi yüzyılın başlarında ekonomideki büyüme fazla hızlı değildir. 1740 den sonra büyüme oranında önemli bir artış vardır. 1780 de bu artış daha da hızlanmıştır. 18. yy boyunca toplam üretim toplam nüfustan daha hızlı artmıştır. 1740 dan önce toplam üretim ve nüfus artış hızı yavaştır. 1740 dan sonra hem nüfus hem de üretim hızla artmaya başlamış ancak toplam üretim artışı nüfus artışının üzerinde kalmıştır (Deane ve Cole 1969: 80)

Tablo 1: 18. YY Reel Üretim Endeks Sayıları (1700=100)

	Ihracat sanayileri	Ulusal sanayiler	Toplam sanayi ve ticaret	Tarım	Kira ve hizmetler	Hükümet ve savunma	Toplam reel üretim
1700	100	100	100	100	100	100	100
1710	108	98	104	104	103	165	108
1720	125	108	118	105	103	91	108
1730	142	105	127	103	102	98	110
1740	148	105	131	104	102	148	115
1750	176	107	148	111	105	172	125
1760	222	114	179	115	113	310	147
1770	256	114	199	117	121	146	144
1780	246	123	197	126	129	400	167
1790	383	137	285	135	142	253	190
1800	544	152	387	143	157	607	251

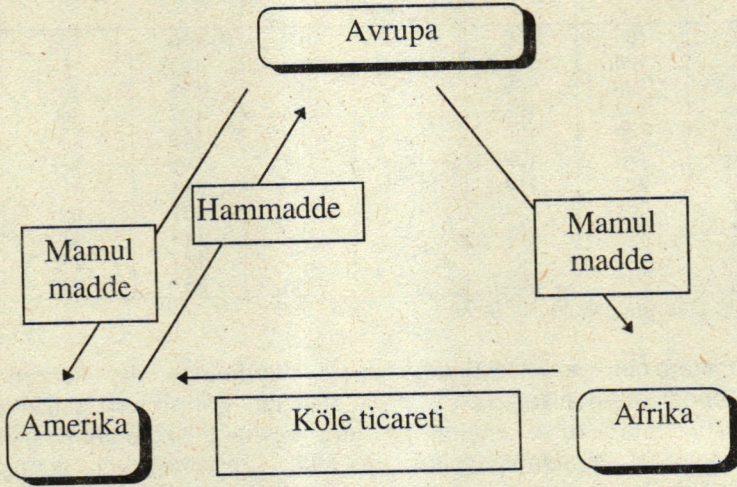
Kaynak: Deane ve Cole 1969: 78.

İngiltere'nin gerçekleştirdiği sanayi devriminde dış ticaretin önemine değinen Zahedih de denizaşırı piyasaların buluşları, yatırımları, kişisel teşebbüsleri teşvik ederek İngiltere'ye önemli bir güç kaynağı sağladığını belirtmektedir. Denizaşırı ticaret standart üretim ve kitle üretimine yol açmıştır. Büyük fabrikalardaki üretim organizasyonu ve üretimin giderek daha az elde yoğunlaşması, 17. yy sonlarındaki ihracat endüstrilerinde giderek yaygın hale gelmiştir. Daha önceden bulunan makinelerin kullanımı yaygın olmasına rağmen, buluşların organizasyon tekniklerine uygulanması bu yıllarda olmamıştır. Reel ücret artışları, loncaların azalması, özellikle 1680'den sonra artan Avrupalı göçmenlerin akını, kolonilerdeki mal piyasalarının artan cazibesi gibi nedenler yeni teknolojilerin bulunup uygulanmasına neden olmuştur (Zahedih 1994: 256-259).

İngiltere'nin sanayileşme sürecinde ticaretten elde edilen kârların önemine değinen bir başka görüş, Eric Williams tarafından ortaya atılmıştır. Williams Hipotezi olarak anılan görüşün temelini, üçgen ticaret çerçevesinde elde edilen sermaye biriminin İngiltere'nin sanayi devriminde önemli rol oynadığı fikri oluşturur. Şekil 1'de belirtilen üçgen ticaretin işleyişi kısaca şöyledir. Üçgen ticaretin başlangıcını Afrikadan kölelerin yeni dünyaya yani Amerikaya ihracatı oluşturur. Yeni dünyada köleler, şeker, pamuk, ve Batı Avrupa da tüketilen veya kısmen kölelere ödenmek için Afrikaya ihraç edilen ve imalat sanayiinde kullanılan diğer bazı malları üretmişlerdir. Böylece üçgen ticaret, köleler, hammaddeler ve imal edilen mallarının üç yönlü değişimini belirlemede kullanılır. Williams, bir bütün olarak plantasyon sisteminden veya tek başına köle ticaretinden elde edilen kârların yeniden Lancashire'ın pamuk fabrikalarında ve sanayi devrimi ile bütünleştirilen diğer sanayi projelerine yatırılmasıyla bağlantı kurmaktadır (Findlay, 1990: 5)

Şekil 1: Üçgen Ticaret

Batı Avrupa'nın kalkınmasında Amerika ve Afrikanın rolü hakkında ileri sürülen William Hipotezi, O'Brien tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Yazara göre tarımdaki ve sanayiideki gelişmeler Merkantilist dönemde Avrupa'nın geleceğini belirlemiştir. Denizaşırı ticaret, toplam ekonomik faaliyetlerin ancak küçük bir oranını oluşturmuştur ve Avrupa'yı sanayi toplumuna doğru sürüklememiştir. O'Brien 1750'den sonra merkezde gerçekleştirilen ekonomik büyüme açısından dış ticareti önemsiz olarak değerlendirmekte ve Avrupa ile olan dış ticaretin ulusal gelire oranı %4, Asya, Afrika ve Amerika ile dış ticaretin oranı ise sadece %1'dir. Çok sınırlı örnekler hariç, Batı Avrupa'nın her yerinde büyüme, durgunluk ve gerileme esas itibariyle içsel güçler yardımıyla açıklanabilir. Merkezin büyümesinde çevrenin rolü nisbi olarak küçüktür. Yazar, çevre ile ticaretten doğan kazançların Avrupa'yı sanayileşmeye ittiği görüşünü kabul etmez ve bu tür abartmanın mikro delillerle makro genelleştirmelere gidilmesi sonucu yapıldığını ifade eder. Avrupa da Lizbon, Venedik, Cenova, Brüksel, Amsterdam, Liverpool gibi şehirler denizaşırı ticaretle gelişmişlerdir. Fakat O'Brien'e göre bütün olarak Batı Avrupa'nın gelişmesinde ticaretin rolü abartılacak ölçüde değildir. 1750-1850 arasındaki dönemde Asya, Afrika ve Latin Amerika ile bağlantısı olan İngiltere'nin gayri safi yatırımlarının % 15'inden daha azı bu bölgelerle yapılan ticaretten edinilen kârlarla finanse edilmiştir. Fakat 18.yy ikinci yarısından sonra İngiliz kapitalistlerin Avrupa'nın diğer kesimleri ile yaptıkları ticaretin diğer kıtalarla olan ticarete oranı oldukça fazladır. Sanayi devrimi hali hazırda başlamıştır ve İngiltere'nin rakip ülkelere karşı maliyet avantajı oluşmuştur. (O'Brien, 1982: 16-18). Bu nedenle O'Brien'e göre Batı Avrupa'nın ekonomik büyümesinde çevre ülkelerin önemi çok azdır.

Ticari genişlemenin sanayi devriminin oluşmasında öncü rol oynadığı konusuna Bairoch da katılmaz ve eğer bu bir gerçekse Hollanda'nın İngiltereden önce sanayileşmesi gerektiğini belirtir. Bairoch, dış ticaretten kaynaklanan

kârların İngilteredeki sanayileşmenin ilk safhalarında önemli bir rol oynadığı yolundaki görüşü reddeder. Yazara göre, ticari genişlemeden kaynaklanan kârların hepsi yatırıma aktarılsa bile bu toplam yatırımların %10-20' sinden fazla değildir. Diğer yandan dış talebin artması ile sanayileşme arasında da bir bağ yoktur. Yazarın tahminine göre bu talep GSMH'nın %0.5'inden daha azdır. Sanayileşen sektörler itibariyle dış talepteki artış ise tekstil için %1 ve demir ve çelik için ise %2'dir. Sanayi devrimi, yazara göre, tarımsal talebin artması ile bağlantılıdır (Bairoch, 1988: 246).

17.yy sonları ve 18.yy başlarında İngiliz tarımı önemli değişmelere sahne olmuştur. Hollanda da kullanılan bazı tarımsal üretim yöntemlerinin İngiliz tarımında kullanılmasıyla, hem tarım üretiminde hem de tarımsal verimlilikte önemli artışlar olmuştur. 1846 da toprak sahiplerini korumak için tahıl ithalatını yasaklayan Mısır Kanunu'nun kaldırılmasına kadar İngiltere tarım malları ihracatçısı iken daha sonra tahıl ithal etmeye başlamıştır. 1840'lara kadar artan nüfusa rağmen İngiliz tarımı nüfusü besleyecek kapasitededir. 1740 da tarımsal işgücü % 70-80 iken bu oran 1840 da % 22'ye düşmüştür. Bu orana hiçbir gelişmiş ülke 20 yy.'a kadar ulaşamamıştır. Bu İngiliz tarımındaki verimliliğin aynı dönemde üç kat artmış olduğunu göstermektedir. Tarım sektöründe bu önemli değişme diğer sektörlerle de yansımıştır. Dolayısıyla Bairoch'a göre Sanayi devrimi ile bütünleştirilen sanayi ve ulaşımda önemli gelişmeler kırsal alanda ve tarım sektöründeki artan talebin sonucudur (Bairoch, 1988: 244-245).

Hartwell, en azından 1780 öncesi büyüme üzerinde sürekli olarak artan iç talebin dış ticaretteki büyümeden daha önemli olduğunu, John ve Eversley de bu görüşe katılarak 18.yy boyunca tarım ve iç piyasanın artan satın alma gücü üzerinde durmaktadırlar (Crafts, 1985: 129-130).

Tablo 2, 1700-1910 döneminde farklı göstergeler itibariyle İngiltere ve Avrupa ortalamasının nasıl değiştiğini göstermektedir. Tablodan da görüleceği üzere serbest ticarete kaymadan önce 1840 da şehirleşme seviyesi %48.3, sadece %28.6 işgücü birinci sektörde ve ulusal harcamaların yüzdesi olarak yatırımlar 1700 de olduğundan 2.5 kat daha fazladır. İngiltere düşük gelir seviyesinde, yani 1840'larda tarım ile tarım-dışı sektörlerde verimlilik açığını elimine etmiştir. Kişi başına gelir artışı çok az olmasına rağmen yapısal değişme çok hızlıdır (Crafts, 1985: 67). 1760'dan 1840'a gelir seviyesi 340\$'dan 550\$'a çıkmıştır. Bu nedenle sanayi devrimi kişi başına düşen gelirden aşırı bir artışı ihtiva etmez. 1840 da İngiltere'nin ihracatının önemli bir kısmını imalat sanayi malları oluşturmakta, imalat sanayindeki üretimin %90.5'ini ihraç edilmekteydi. Bu tarihlerde hiçbir Avrupa ülkesinin imalat sanayi mallarının ihracat içindeki payı bu kadar yüksek değildir. 1870 de Fransa ve Almanya'nın ihracatı içinde imalat sanayinin payı %50 den biraz fazladır. (Crafts, 1985: 60). 1700-60 döneminde İngiltere sanayide nisbi olarak yüksek işgücüne sahiptir. Avrupa ortalaması ile karşılaştırdığımızda, İngiltere nisbi olarak içeride daha düşük dışarıda ise daha fazla fiziksel sermaye birikimine sahiptir. Bu farklılık İngilterenin farklı yatırım imkanlarına sahip olması ve yabancı yatırımların kârlı olması ile açıklanabilir (Crafts, 1985: 161).

Tablo 2: İngiltere'nin Kalkınma Sürecindeki Değişmeler

Yıl (1970 doları ile)	1700	1760	1800	1840	1870	1890	1910
Gelir Seviyesi	333	339	427	567	904	1,130	1,302
Doğum oranı	33.1	33.9	37.7	35.9	35.2	30.2	25.1
Avrupa Ortalaması	38.0	36.5	36.0	33.7	30.0	28.2	27.0
Ölüm oranı	26.5	28.7	27.1	22.2	22.9	19.5	13.5
Avrupa Ortalaması	28.0	26.4	25.9	23.4	19.4	17.5	16.3
Şehirleşme	md	md	33.9	48.3	65.2	74.5	78.9
Avrupa Ortalaması			23.2	31.4	44.8	51.3	55.4
Tarımdaki erkek işgücünün %si	61.2	52.8	40.8	28.6	20.4	14.7	11.5
Avrupa ortalaması	72.0	66.2	64.0	54.9	40.0	32.8	28.3
Sanayideki erkek işgücünün %si	18.5	23.8	29.5	47.3	49.2	51.1	54.3
Avrupa Ortalaması	12.6	16.9	18.6	25.3	36.5	41.9	45.2
Birinci sektörün gelir içindeki %si	37.4	37.5	36.1	24.9	18.8	13.4	10.3
Avrupa Ortalaması	51.4	46.6	44.8	37.2	24.8	18.9	15.1
Sanayinin gelir içindeki %si	20.0	20.0	19.8	31.5	33.5	33.6	31.8
Avrupa Ortalaması	19.3	21.3	22.0	25.2	30.3	32.8	34.4
Ulusal harcamaların %si olarak yatırımlar	4.0	6.0	7.9	10.5	8.5	7.3	7.0
Avrupa Ortalaması	11.1	12.2	12.6	14.5	17.2	18.6	19.5
Ulusal harcamaların %si olarak yabancı sermaye girişi	md	md	0.6	-1.2	-6.2	-5.2	-11.0
Avrupa Ortalaması			0.5	0.1	-0.4	-0.7	-0.9
Ulusal harcamaların %si olarak tüketim	92.8	74.4	76.8	80.4	80.5	81.6	73.8
Avrupa Ortalaması	82.7	81.5	81.1	79.2	76.2	74.8	73.8
Ulusal harcamaların %si olarak devlet harcamaları	4.8	12.7	15.3	7.9	4.8	5.9	8.2
Avrupa Ortalaması	7.8	7.5	7.4	7.0	6.3	5.9	5.7

Kaynak: Crafts, 1985: 62-63

Sanayi devrimi sırasında İngiltere'nin dış ticaretinin yapısı ağırlıklı olarak pamuklu ve yünü olmak üzere tekstil sektöründe üretilen mallarının ihracı ve hammadde ve gıda mallarının ithali şeklindedir. İngiltere'nin 19.yy'ın ikinci yarısından sonra imalat sanayindeki mukayeseli avantajı kömür ve kalifiye olmayan işgücünde yoğunlaşmıştır. İhracat kalifiye olmayan işgücünün yoğun olarak kullanıldığı sektörlerde fazla ve sosyal sermayenin yoğun olarak kullanıldığı sektörlerde ise düşüktür. Crafts'a göre İngiltere'nin ekonomik kalkınması genellikle işgücü başına katma değerinin yüksek olduğu imalat sanayi tarafından değil, herhangi bir gelir seviyesinde işgücünün oldukça düşük bir oranının tarımda kalmasıyla açıklanabilir (Crafts, 1985: 146-47). Bir başka deyişle, İngiltere'nin yapısal değişimi endüstride işgücü başına düşen yüksek üretim şeklinde değil işgücünün yüksek bir oranının imalat sanayinde yoğunlaşması şeklindedir.

Sermaye birikimi ve teknolojik değişmeler yoluyla tarımsal verimlilikteki artış, üretim içinde tarımın payını korurken işgücünde tarımın payını azaltmıştır (Crafts, 1985: 138-140). Uluslararası ticarete katılan ülkelerde ulusal üretimin yapısı ve tüketim farklılaşır. Bu 1840'arda serbest ticarete kaymadan önce bile İngiltere için doğrudur. Ticaret içinde tarımsal malların payı 19. yyın başlarından itibaren artmış, Mısır Kanunları'nın kaldırılmasıyla daha da yükselmiştir. Bu nedenle Crafts İngiltere'nin hem serbest ticarete kaymadan önce hem de serbest ticarete kaydktan sonra mukayeseli avantajlara dayalı üretimden faydalandığını belirtmektedir. Bir başka deyişle ihraç mallarında artan ihtisaslaşma yapısı Mısır kanunlarının kaldırılmasından önce İngiltere'nin yapısal değişimini açıklamaya yardım eder. Şüphesiz nisbi verimliliklere dayalı mukayeseli avantajı ve ticaret ekonomiyi kapalı bir ekonomiye kıyasla daha yüksek refah seviyesine yükseltmiştir. (Crafts, 1985: 126).

Broadberry (1994: 291-302) de Crafts gibi İngilteredeki işgücünün verimliliğinin fazla olmadığını belirtir ve Amerika'daki işgücü verimliliği ile kıyaslar. 19. yy da İngiltere'nin teknolojiye Amerika'nın ise işgücü verimliliğinde lider olduğunu belirtir. 19. yy'ın başında İngiltere'deki zenaat sistemi teknolojik açıdan oldukça dinamiktir ve bu İngiltere'ye teknolojik liderlik sağlamıştır. Aynı dönemde Amerika'daki ucuz kaynaklar, kıt kalifiye işgücü ve homojen talep yapısı, kitle üretim metodlarının geniş ölçüde kullanılmasını sağlamış ve işgücü verimliliğini artırmıştır.

Literatürde genellikle sermaye birikimi ile ekonomik büyüme arasında bağlantı kurulur. Landes, İngiltere'deki ekonomik büyümenin motoru olarak sermaye birikiminin önemini ilk başlarda fazla önemli olmadığını belirtir. Sanayi devriminin ilk safhalarında kritik öneme sahip buluşlar genellikle ekonominin küçük sektörlerinde yoğunlaşmıştır ve bunların sermaye ihtiyacı sınırlıdır. Landes bu buluşların ortaya çıkış nedenlerini şöyle sıralamaktadır (Landes, 1969: 86-87).

-Her yeni buluş diğer buluşlar için öncü olmuştur. İmalat sanayinin bir sürecindeki buluş diğer süreçlerde darboğaza yol açınca, yeni buluşların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

-Buluşların hiçbiri pratikteki uygulama safhasına hemen gelmemiştir. Orijinal buluş sahibi ile kullanıma hazır hale gelmesini sağlayan kişi arasında diğer bazı şahıslarda bulunmaktadır. Bir çok buluş sayısız ayarlama ve gelişmelere tabi olmuştur. Sanayileşmenin ilk dönemlerinde bu ilk buluşların eksikliklerini giderme yönünde önemli çabalar vardır.

-Yukarıdaki açıklamaların doğal sonucu olarak İngilterede teknolojik ilgi oldukça fazladır.

Landes bu açıklamalarıyla İngiltere'deki sanayi devrimini dış ticaretten ziyade arz yönlü faktörlerle açıklamak gerektiğini ifade eder.

Mokry ye göre, teknolojik değişme, sermaye birikimi, organizasyon ve davranışlarda gelişmeler, malların daha iyi ve ucuza üretilmelerini mümkün kılmıştır. Dolayısıyla İngilteredeki sanayileşme sürecine talepten ziyade arz yönünden bakmak gerekir (Mokry, 1987: 1005). İhracatın önderlik ettiği büyümeyi yansıması için sanayi davrimi ile yakın bağlantısı olan pamuk endüstrisindeki büyüme ile ihraç edilen toplam üretim arasında pozitif korelasyon olması gerekir.

Fakat pamuklu malların üretimindeki büyüme ile toplam ihrac edilen pamuklu malların oranı arasındaki korelasyon katsayısı 1750-1829 arasında istatistiki olarak anlamlı değildir. Dolayısıyla bu ihracatın önderlik ettiği büyüme hipotezine uygun değildir. İhracatın sanayileşmeye yol açtığı düşünülen Napolyon savaşları ile 1850 arasındaki dönemde, toplam deniz aşırı ticaret ile toplam endüstri üretimi arasındaki endeks 55 dir. Bu endeksin düşük olması da Mokry'ye göre sanayi talebinin artmasında ihracatın çok önemli olmadığı yönündeki görüşü desteklemektedir (Mokry, 1987: 986).

Ward, 1793-1815'te ihracattaki artışı İngiliz İmparatorluğu'nun kolonici genişlemesine değil, imalat sanayindeki verimliliğe bağlı reel avantajına bağlamaktadır. 1750 de İngiltere yanında Fransa, Almanya, İspanya ve Portekiz Avrupa'daki en önemli kolonici güçleri oluşturmaktadır. 1850'lerde İngiltere geniş bir coğrafi bölgede İmparatorluk kurarken, diğer yandan da sanayi devrimini gerçekleştirmiştir. Pamuk endüstrisindeki gelişme tesadüfi değildir. Ward'a göre geleneksel endüstrilerde oluşturulan beceri, ustalık, işbölümü ve kimyasal işlemler teknik değişmelere ve verimlilik artışına neden olmuştur (Ward, 1994: 62).

7.Sonuç

Ekonomik kalkınma ve büyüme oldukça kompleks bir süreçtir. Bu süreç içerisinde tek bir faktöre ağırlık vererek bu faktörün büyüme üzerinde etkisinin önemli olduğunu belirtmek, olayı farklı zaman, çevre ve yer boyutundan soyutlamak demektir. Kalkınma ve büyümeyi etkileyen faktörler arz yönlü olduğu kadar talep yönlü de olabilir. Tek bir faktöre dayanarak yapılan açıklamalar diğer ihtimallerin gözardı edilmesine neden olarak olayın derinlemesine açıklamasını engeleyecektir.

18. yy da İngiltere'nin sanayileşmesi üzerinde yukarıda belirtilen görüşler arasında büyük farklılıklar vardır. Bu durum bize İngiltere'nin sanayileşmesinde hangi faktörün daha fazla açıklayıcı güce sahip olduğunu konusunda belirsizliği ortaya koymaktadır. Dış ticaretin önemli olduğu konusunda ileri sürülen görüşler tipik ticaret ve gelirdeki büyüme arasında doğrudan kurulan ilişkilere dayandırılmaktadır. Deane ve Cole'ün belirttiği gibi İngiltere'nin ekonomik büyümesi ile uluslararası ticaret hacmi arasında yakın bir ilişki vardır. Ticaretten elde edilen kârlar İngiliz sanayi ve tarımındaki yatırımları finanse etmiştir. Uluslararası piyasaların varlığı sanayileşme sürecinin başlatılmasında ve buna bağlı olarak reel gelirin artmasında oldukça önemlidir. Kısaca bu yazarlara göre sanayileşme dış ticaretin sonucudur.

Diğer bazı yazarlar ise İngiltere'nin Sanayi Devrimini gerçekleştirdiği 18.yy sonları ve 19. yy başlarından önceki dönemde maliyet avantajı ve teknik bilgi birikimi ile diğer bir çok Avrupa ülkesinden farklı olduğunu ve 1840'larda serbest ticarete kaymadan önce dahi üretim yapısının maliyet avantajına sahip olduğu endüstrilerde yoğunlaştığını ifade etmektedirler. Bu yazarlara göre ticaret sanayileşmenin nedeni değil sonucudur. Ticaret, büyümeyi etkileyen pek çok faktörden birisidir, ancak bir çok durumda en etkili olanı değildir.

Yukarıda dış ticaret ile ulusal gelir ve yapısal değişim arasında bağlantı kuran Deane ve Cole, Crafts gibi yazarların dayandıkları rakamlar, çeşitli verilerden faydalanarak yaptıkları kendi hesaplamalarına dayalıdır. İncelenen

dönemle ilgili uygun ve düzenli istatistiklerin olmaması iddiaların güvenilirliğini azaltmaktadır. Bir başka deyişle herhangi bir güçlü iddia en azından bazı güvenilir verilere dayalı olması gerekir. Diğer yandan dış ticaret ile yapısal değişme arasında bağ kuran yazarlar, imalat sanayindeki aşırı arzın denizaşırı piyasalara ihracatı artırmış olması ihtimalini gözardı etmektedirler. Dış ticaret ile ulusal gelirin artışı arasında bir bağlantı olduğunu varsaysak bile dış ticaretin İngiliz ulusal gelir artışı içindeki ağırlığı nedir? Her ne kadar bu konuda O'Brien 1750'den sonra merkezde gerçekleştirilen ekonomik büyüme açısından dış ticareti önemsiz olarak değerlendirmekte ve Avrupa ile olan dış ticaretin ulusal gelire oranı %4, Asya, Afrika ve Amerika ile dış ticaret oranının ise sadece %1 olduğunu belirtmekte ise de, bu oranlar oldukça düşük görünmektedir. Diğer yandan Sanayi Devrimi'nin açıklanmasında içsel faktörlere ağırlık veren görüşler de dış talepteki artışın teknolojik buluşlara neden olduğu şeklindeki ihtimali gözardı etmektedir. Tüm bu açıklamaların doğal sonucu olarak, ekonomik kalkınma dinamik ve kompleks bir süreçtir ve sürecin açıklanmasında tek bir faktöre ağırlık vermek çok anlamlı değildir denilebilir. Bununla birlikte ekonomik kalkınmada esas itibariyle içsel faktörlerin ağırlıkta ve dış talebin ülkeden ülkeye ve zamandan zamana değişen önemde bu süreci etkileyen bir faktör olduğunu ifade edebiliriz. Yukarıda incelenen farklı görüşler çerçevesinde İngiltere'nin erken ekonomik kalkınmasında da teknik ilerlemeler, ihtisaslaşma ve etkin organizasyon yapısına dış ticarete kıyasla daha fazla ağırlık verebiliriz.

Kaynakça

- Bairoch, Paul (1988), **Cities and Economic Development**, The University of Chicago Press, Chicago.
- Bardhan, P. (1989) "Alternative Approches to Development Economics, **Handbook of Development Economics**, Volume I, Edited by H. Chenery and T.N.Srinivasan, Elsevier Science Publishers B.V., ss.39-68.
- Broadberry, S.N. (March, 1994), "Technological Leadership and Productivity Leadership in Manufacturing since the Industrial Revolution: Implications for the Converge Debate," **The Economic Journal**, Vol. 104, No. 423, ss.291-302.
- Crafts, N.F.R. (1985), **British Economic Growth During The Industrial Revolution**, Oxford University Press, NewYork.
- Deane, Phylis and W.A. Cole (1969), **British Economic Growth 1688-1959**, Cambridge University Press.
- Ellsworth, P.T. and J.Clark Leith (1984), **The International Economics**, Macmillan Publishing Company, New York.
- Evans, David (1989), "Alternative Perspectives on Trade and Development", **Handbook of Development Economics**, Volume II, Edited by H. Chenery and T.N.Srinivasan, Elsevier Science Publishers B.V., ss.1241-1301.

- Findlay, Ronald (March 1990), "The Triangular Trade and The Atlantic Economy of the Eighteenth Century: A Simple General Equilibrium Model," **Princeton Essays in the International Finance**, No. 177. ss.1-29.
- Gordon, I. L. (1990) **World History**, Amsco School Publications, Inc. New York.
- Landes, D.S. (1969), **The Unbound Prometheus**, Cambridge University Press, Cambridge.
- Lewis, W.A. (1989) "The Roots of Development Theory," **Handbook of Development Economics**, Volume I, Edited by H. Chenery and T.N.Srinivasan, Elsevier Science Publishers B.V., ss.27-38.
- Mokry, Joel (December 1987), "Demand vs. Supply in the Industrial Revolution," **Journal of Economic History**, Vol. XXXVII, No.4, ss.981-1008.
- O'Brien, Patrick (February 1982), "European Economic Development: The Contribution of the Periphery," **Economic History Review**, 2nd Ed., Vol.35, No. 1, ss.3-18.
- _____, (May 1996), "Path dependency, or why Britain became an industrialized and urbanized economy long before France," **The Economic History Review**, Vol. XLIX, No.2, ss.213-249.
- Pack, H. (1989) "Industrilization and Trade," **Handbook of Development Economics**, Volume I, Edited by H. Chenery and T.N.Srinivasan, Elsevier Science Publishers B.V., ss.333-372.
- Riedel, J. (March 1984) **The Economic Journal**, Vol. 94. ss.56-73.
- Stern, Nicholas (September 1989) "The Economics of Development: A Survey," **The Economic Journal**, Vol. ss.597-640.
- Syrquin, M. (1989) "Paterns of Structural Change," **Handbook of Development Economics**, Volume I, Edited by H. Chenery and T.N.Srinivasan, Elsevier Science Publishers B.V., ss.203-268.
- Timmer, P. (1989) "The Agricultural Transformation," **Handbook of Development Economics**, Volume I, Edited by H. Chenery and T.N.Srinivasan, Elsevier Science Publishers B.V., ss.275-328.
- Ward, J.R. (February 1994), The indutrial revolution and British emperialism, 1750-1850, **The Economic History Review**, Vol. XLVII, No. 1, ss.44-65.
- Willamson, J.G. (1987) "Did English Factor Markets Fail During the Industrial Revalution?" **Oxford Economic Papers**, No. 39, ss.641-678.
- Zahedieh, N. (May, 1994), "London and the Colonial Consumer," **The Economic History Review**, Vol. XLVII, No. 2, ss.239-261.